

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛІТИЧНОЇ ПОЛІЦІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В РОКИ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

ACTIVITIES OF THE POLITICAL POLICE OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE SOUTHERN OF UKRAINE IN THE YEARS OF THE FIRST RUSSIAN REVOLUTION

Токаленко П.О.,

*аспірант кафедри філософії, політології та українознавства
Херсонського національного технічного університету*

У статті описано діяльність політичної поліції Російської імперії на півдні України під час Першої російської революції 1905–1907 років. Автор досліджує ефективність політичної поліції як частини російської репресивної моделі та її масштаби. Основна увага приділяється організації політичної поліції на півдні України. Важливим елементом статті є матеріальний складник політичної поліції та методи боротьби з революційним елементом у суспільстві.

У статті описано процес виникнення та формування політичної поліції на півдні України на початку ХХ століття. Основною метою системи політичної поліції в Росії було створення розгалуженої мережі таємних агентів у суспільстві. У статті перераховано таємні імена поліцейських агентів, взяті автором із секретних зашифрованих протоколів поліції. Описується в статті й процес розподілення агентів по групах відповідно до їхніх особистих рис і професійних здібностей. Автор на конкретному прикладі описує не лише винагороду поліцейських агентів, а й описує систему таємного державного страхування на випадок їх убивства.

Особлива увага приділяється роботі агентів поліції зі студентською молоддю в роки Першої російської революції 1905–1907. Важливим аспектом статті є опис поліцейських обшуків поліцейськими агентами як у студентському середовищі, так і серед революціонерів. Також приділяється увага криптографічній роботі революціонерів та поліції, що розшифровує їхні повідомлення. У статті зазначаються особливі насильницькі методи роботи російської поліції на початку ХХ століття, а також факти звинувачення у злочинах проти осіб за сфабрикованими звинуваченнями. Важливим аспектом статті є доля організованої поліцейської агентурної мережі в суспільстві після зміни політичної ситуації в країні в 1917 році. Автор підкреслює, що добре організована репресивна система політичної поліції Російської імперії була однією з причин поразки революції 1905–1907 років.

Ключові слова: Перша російська революція, Південь України, поліція, репресії, студентський рух.

The article describes the activities of the political police of the Russian Empire in the south of Ukraine during the First Russian Revolution of 1905–1907. The author examines the effectiveness of political police as part of Russia's repressive model and its scope. The focus is on organizing political police in southern Ukraine. An important element of the article is the material component of the political police and the methods of combating the revolutionary element in society.

The article describes the process of the emergence and formation of political police in the south of Ukraine in the early twentieth century. The main purpose of the system of political police in Russia was to create an extensive network of secret agents in society. The article lists the secret names of the recruited agents taken by the author from the secret encrypted police protocols. The author on a specific example describes not only the remuneration of police agents, but also notes the system of secret state insurance in case of their murder.

Particular attention is paid to the work of police agents with student youth. An important aspect of the article is the description of police searches by police agents, both in the student environment and among the revolutionaries. Attention is also given to the cryptographic work of the revolutionaries and the police deciphering of their messages. The article notes the particular violent methods of Russian police work in the early twentieth century, as well as the facts of accusations of crimes against persons on fabricated charges. An important aspect of the article is the fate of an organized police intelligence network in Russia after the change of political situation in the country in 1917. The author emphasizes that the well organized repressive system of political police of the Russian Empire was one of the reasons for the defeat of the revolution of 1905–1907.

Key words: First Russian revolution, South of Ukraine, police, repression, student movement.

Постановка проблеми. Політична урядова реакція в роки Першої російської революції, безперечно, була пов'язана із діяльністю, не тільки поліційних органів, а й царської охорони та органів жандармерії. Сфера діяльності подібних органів була направлена, в першу чергу, на забезпечення безперешкодного функціонування монархічної системи та пошук ідеологічних ворогів у суспільстві. В роки Першої російської революції 1905–1907 років політична поліція боролася за стабілізацію політичної ситуації в Російській імперії й на Півдні України, зокрема. Методи роботи політичної поліції на Півдні України навряд чи відрізнялися від методів в інших регіонах Російської імперії. Стандартний набір – спостереження, провокація, організація обшуків, залякування та побиття стали буденним явищем в революційні 1905–1907 та реакційні 1906–1909 роки.

Питання доцільності «організованого шпигунства» проти власного народу залишається актуальним і в сучасному світі. З одного боку, це важливий елемент державної безпеки, з іншого – сама методика роботи політичної поліції пов'язана з посяганням на громадянські права і свободи людини. На початку ХХ століття в структурі імперського самодержавства Російської імперії питання особистої свободи людини було не тільки другорядним, а й небезпечним для держави та царського режиму. Багатонаціональна Російська імперія мала авторитарний політичний характер, а ліберальні ідеї Заходу спонукали інтелігенцію, підприємців, робітничий клас та селянство до реформування сталої політичної та економічної моделі Російської імперії. Конфлікт між народом та владою, який виник на основі ідеологічного та політичного світосприйняття в державі, реально оформився в революційну боротьбу 1905–1907 років, в умовах внутрішньополітичної кризи та зовнішньополітичних несприятливих обставин (Японська війна).

У цих умовах роль політичної поліції для держави була, якщо не найважливішою, то однією із основних. Страте-

гія придушення революційного запалу в суспільстві через арешт лідерів антиурядових заходів мала принести свій результат. Контрреволюційна урядова політика спиралася не тільки на відданні царському режиму війська, а й на низьку завербованих агентів поліційної служби в народному середовищі. Інформація набута від поліційних філерів внаслідок посиленої провокаційної діяльності та в умовах масової революційної активізації населення, стала неймовірно корисною для влади. Злагоджені дії всіх силових структур в Російській імперії, й політичної поліції, зокрема, призвели до поступової поразки революційного руху в Російській імперії.

В умовах розбудови сучасної української держави важко уявити діяльність подібних структур. Однак, все залежить від зміни політичної кон'юктури в державі, тому поява поліційної структури із схожою методикою роботи має свідчити про перехід до авторитарної моделі в суспільстві. Інакше кажучи, діяльність політичної поліції в країні – це офіційна та легалізована владна провокація проти власного народу, сам факт існування якої має свідчити про наявність «політичної хвороби» в політичній системі держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед сучасних українських істориків, які вивчали проблематику діяльності поліційних органів в Російській імперії в ХІХ – на початку ХХ століття, слід згадати І.К. Омельченко, яка вивчала організаційно-правові аспекти діяльності поліційних органів в Україні в середині ХІХ століття. М.Г. Любар приділив увагу кадровому забезпеченню органів загальної та політичної поліції наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття. Розвиток міської поліції на матеріалах Одеси початку ХХ століття досліджував В.М. Петровський. Організація правової охорони поліцією державних фінансів в Україні на початку ХХ століття вивчала І.М. Рязанцева. Боротьбу поліції з українськими політичними партіями на початку ХХ століття дослідила Л.В. Стромилук.

Серед сучасних російських істориків важливо згадати Л.В. Ульянову, яка розкрила питання протидії політичної поліції російському лібералізму в суспільстві на початку ХХ століття. Боротьбу с революційним підпіллям напередодні Першої російської революції вивчала М.О. Аракелян. Це ж саме питання, але в більш конкретизованому контексті відносно есерів та більшовиків дослідив Д.Г. Рижаків. Нормативному регулюванню органів політичної поліції приділив увагу С.М. Жаров. Питання історіографії політичної поліції в Російській імперії на початку ХХ століття вивчав М.М. Іванцов.

Формулювання цілей статті. Основною метою статті є дослідження діяльності політичної поліції в 1905–1907 роках на Півдні України. Завдяки вивченню архівних легенд Державних обласних архівів південної України, Центрального державного історичного архіву в місті Київ та Центрального державного архіву громадських об'єднань в місті Київ, автор робить спробу дослідити організацію та практичну діяльність репресивної поліційної політичної моделі на півдні України на початку ХХ століття.

Виклад основного матеріалу. Перше охоронне відділення поліції було створене в Петербурзі в 1866 році. Згідно із наказом міністра внутрішніх справ В.К. Плеве від 12 серпня 1902 року, політична поліція створювалася в тих місцевостях «де було замічено особливий, посилений розвиток революційного руху». На Півдні України такими містами були: Одеса, Катеринослав та Сімферополь [1, с. 16].

Про спроби поліції залучити власних агентів в революційному середовищі були відомі революціонерам ще з ХІХ століття. Зокрема, випускник херсонської гімназії С. Л. Чудновський у своїх спогадах на шпальтах дореволюційного журналу «Былое» згадував в 1907 році про подібні поліційні заходи [2, с. 292].

Ситуація із залученням двірників до співпраці із поліцією не була новою в революційні 1905–1907 роки. Ще в 1902 році Катеринославський комітет РСДРП звер-

тався до місцевих двірників із прокламаціями, в яких йшлося, що всі ви двірники та нічні вартові були селянами, тому мають зрозуміти прагнення революціонерів до політичних змін в суспільстві [3, арк. 38].

Важливим елементом організаційної роботи політичної поліції було створення та систематизація персональних облікових записів на кожному, «небезпечному» для держави особи. Наприклад, у 465 фондів Державного архіву Дніпропетровської області зберігається перелік найбільш активних учасників аграрних заворушень 1905–1906 років в Катеринославській губернії, які вже стали в'язнями Катеринославської в'язниці. Перелік зберігався у начальника Катеринославської в'язниці та складався з 57 осіб, які були відмічені як найбільш небезпечні заколотники [4, арк. 181–183].

На політичних злочинців, які знаходилися в розшуку заводилася особлива форма розшукових карт. У червні 1909 року губернатори всіх губерній та начальники жандармських відділень таємно отримали від Міністерства внутрішніх справ розшукові карти злочинців, відсортовані за пріоритетністю та з відповідним шифром: А1, А2, Б1, Б2, В, Г, Д. Згідно з розшуковими картами до категорії А1 належали політичні як найбільш небезпечні, а до категорії А2 – кримінальні злочинці: вбивці, рецидивісти, гвалтівники, тощо [5, арк. 24].

Вербовка до агентурної діяльності активізувалося в роки Першої російської революції 1905–1907. Найціннішими агентами вважалися представники революційних партій, яких вербували, навіть в тюрмі. Дослідник П.А. Кошель описав таємні групові філерські прізвиська із наданням стислої характеристики для кожної групи: «Штурман», «Кондуктор», «Євген», «Анно» та «Босяк». Крім цього він, відзначив що на утримання філерів виділялися величезні кошти з державного бюджету [6, с. 6].

Вербували агентів й в робітничому середовищі. Так, начальник Жмеринського відділення Одеського жандарм-

ського управління доріг, в червні 1909 року, у таємному листі до начальника Одеського жандармського управління доповідав, що завербовані агенти охоранки «Карандаш» та «Винт» працюють майстрами у залізничних майстернях [7, арк. 12].

В іншому донесенні від 15 жовтня 1909 року, зазначалося, що допоміжним агентам охоранки «Карандашу» та «Винту» було заплачено за роботу від 15 липня до 15 жовтня, першому – 45 рублів, а другому – 30 рублів [8, арк. 70].

Окрім оплати за роботу в агентурній мережі, існувала й певна страхова політика для філерів. Про це свідчать факти грошової компенсації для членів родин філерів. Відомо, що начальник Одеського охоронного відділення, 5 вересня 1907 року, отримав від Департаменту поліції Одеси листа, в якому зазначалось, що до шостого відділення Державного банку було переведено 300 руб. на компенсацію вдові вбитого агента охоранки Циме Емесгляум. Передбачалося виплачувати вдові компенсацію з цих грошей по 25 рублів щомісячно на протязі року [9, арк. 21].

Треба додати, що фінансувалася політична поліція і з місцевих бюджетів. Закон від 6 липня 1908 поклав частину витрат на місцеві губернські органи, зокрема: місцева влада зобов'язувалася забезпечувати необхідними приміщеннями охоронні відділення; оплачувати помешкання для поліцейських та забезпечувати за рахунок місцевого бюджету політичну поліцію зброєю, обмундируванням та додатковою платою за вислугу років [10, с. 58].

У грудні 1907 року головою київського відділу «Руського зібрання» Б.М. Юзефовичем було запропоновано закріпити поліцейських, ще й до студентів, які як відомо були одними із найактивніших учасників революційних подій 1905-1907 років. Він запропонував закріпити за одним приставом не більше 300 студентів в кожному Вузі, щоб пристав та його помічники знали кожного студента в обличчя [11, с. 68–69].

Підстави для подібних заяв дійсно були. До охоронних відділень постійно

надходили повідомлення про революційні настрої студентства. Так, в Одесі, в актовому залі Головної будівлі Новоросійського університету, 16 січня 1905, під час захисту магістерської дисертації студенти голосно закликали проти самодержавства та відверто бажали смерті російському імператору, про що було повідомлено начальнику Одеського охоронного відділення [12, арк. 2].

Пристав Херсонської дільниці, 29 вересня 1905 року, у рапорті до начальника Одеського жандармського відділення, відзначав, що студенти медичного факультету, у кількості 500 осіб, були розігнанні в різні боки при спробі заспівати «Дубінушку» [13, арк. 28].

Директор Катеринославського комерційного училища, 21 лютого 1906 року, повідомляв Катеринославського губернатора С.В. Олександровського про обшук проведений поліцією в Комерційному училищі. Тільки в одного зі студентів було знайдено єврейську газету «Ді-цайт» видану у Вільно, за що студента відразу ж відрахували з училища. В інших студентів при обшуку було знайдено патріотичні брошури «Воззвание к русскому солдату», видані братством Святого Володимира [14, арк. 143].

У реакційні 1906–1910 роки губернська влада на Півдні України намагалася знайти та притягти до відповідальності студентів, які приймали участь в революційних подіях 1905–1906 років. Наприклад, на запит канцелярії Одеського градоначальства, від 20 листопада 1908 року, до начальника Одеського охоронного відділення стосовно студента Новоросійського університету Г.С. Селіванова, була дана відповідь, що студент зберігав нелегальну літературу в ці роки. На основі положення про Державну охорону, 8 жовтня 1906 року, в квартирі де мешкав Селіванов був проведений обшук. Було знайдено 9 революційних брошур нелегального видання [15, арк. 14].

У жовтні 1908 року миколаївський градоначальник отримав шифровану телеграму від Міністра справ П.А. Столи-

піна, в якій йшлося про недопустимість зв'язків студентів Вищих учбових закладів з селянами на місцях. Внаслідок канікул у деяких Вищих навчальних закладах студенти мали відправитися на місця свого проживання, де контакт їх з селянами був дуже ймовірним. П.А. Столипін закликав градоначальників не допустити зближення студентства з селянством, що могло викликати активізацію бунтівних настроїв на селі [16, арк. 66].

Організовувалися постійні спостереження й за революціонерами. Так, в червні 1908 року, з агентурного донесення, поліції стало відомо про повернення до Миколаєва відомого місцевого революціонера Олексія Феофілактова, який на протязі жовтня, листопада та грудня 1905 року приймав активну участь в революційній діяльності в місті Миколаїв, відвідуючи збори Соціал-революційної партії та виголошуючи промови на мітингах. Після повернення до Миколаєва Феофілакт очолив місцеву організацію Соціал-революційної партії. За ним організували спостереження та заарештували в вересні 1908 року. При ньому було знайдено нелегальну літературу та бойові набої для «Браунінга». В квартирі Льва Штенйберга по вулиці Наворинській, де мешкав Феофілакт, поліція знайшла: протоколи партійних засідань, заборонену літературу, конспіративне листування та 29 фінансових книжок для зборів коштів на революційні цілі [17, арк. 25].

Начальник Одеського охоронного відділення 25 червня 1907 року в таємному листі до начальника Одеського жандармського управління повідомляв, що йому став відомий шифр, за яким будуть листуватися між собою під час страйків всі залізничні революційні організації [18, арк. 130]. Сам шифр додавався в листі із розшифровкою [18, арк. 131]:

У Миколаєві 21 травні 1908 року анархісти-комуністи планували здійснити терористичний акт у взуттєвому магазині «Ага и Яковенко» та у хлібній конторі Ферберова, про що стало відомо поліції завдяки роботі агентів [19, арк. 81].

Петербурзька газета «Речь», у березні 1906 року, писала, що губернатор Херсонської губернії М.М. Малаєв, взявши приклад з Київського губернатора П.С. Саввича, розіслав циркуляри всім начальникам поліцейських управлінь та начальникам поштово-телеграфних станцій із наказом перевіряти всі поштові відправлення на наявність вогнепальної чи холодної зброї для повсталих селян губернії [20, с. 6].

Однак необхідно відмітити, що під час активізації революційних заворушень на Півдні України діяльність політичної поліції не допомагало стабілізувати політичну ситуацію. Щодо цього, то у Міській Думі Олександрівська 15 листопада 1905 року міський голова виступив з докладом про бездіяльність поліції під час вуличних безладів, які відбулися 21 жовтня 1905 року. В промові наголошувалося на відсутності політичного впливу на силові структури чесними платниками податків, що формувало почуття невпевненості та відсутності безпеки у міського населення. Було вирішено подати клопотання до Петербургу про перехід міської поліції у повне розпорядження муніципальної влади [21, арк. 123].

Місцева губернська влада, не чекаючи допомоги від уряду намагалася взяти під контроль поліцейні органи та політичну ситуацію. Відомо, що у липні 1908 року, у «Відомостях Одеського градоначальства» були опубліковані Обов'язкові розпорядження Тимчасового Одеського генерал-губернатора І.М. Толмачова під реєстраційним номером 101 від 3 липня 1908 року. Згідно до наказів генерал-губернатора частково реформувалася система правопорядку в прилеглий до одеського градоначальства сільській місцевості [22, с. 1–2].

Відповідно до правил утримання арештованих при поліцейних дільницях Одеси, рекомендовані Міністерством внутрішніх справ та затверджені одеським градоначальником Д.Б. Нейдгардтом 23 травня 1905 року для обшуку арештантів як свідків активно притягувалися вуличні двірники або їхні дружини, якщо було

необхідно обшукувати жінок [23, арк. 32].

Часто поліція влаштувала «підстави», за браком доказової бази, для тюремного ув'язнення революціонерів. Відомо, що 11 червня 1908 року, Катеринославські поліцейські знайшли при обшуку в квартирі робочого Токарева бомби загорнуті в газетний папір із написом Боборикін. Робочий Боборикін, який винаймав кімнату в Токарева, 16 червня 1909 року, на підставі лише напису його прізвища на газетному папері, був засуджений одеським військово-окружним судом до 6 років каторги. Під час слідства з'ясувалося, що бомби до квартири Токарева приніс робітник Хорольський, який був таємним агентом Катеринославського охоронного відділення. Цей факт не вплинув на перегляд справи Боборикіна [24, с. 147].

Побиття затриманих в поліційних дільницях також, було буденним та звичним явищем. В січні 1908 року, в поліційній дільниці Семінастовського повітового управління Єлисаветградського повіту Херсонської губернії, був жорстоко побитий селянин Агапов [25, арк. 33]. Внаслідок побиття в поліції Агапов втратив повністю працездатність, та у нього з'явилася «падуча хвороба» – епілепсія [25, арк. 169] [25, арк. 149].

Подібний стан справ сформував певний стереотип до поліції в місцевого населення. Зокрема, завідуючий Київської розшуковою частиною поліції Рудий, зазначав, що всюди люди замість підтримки й допомоги поліції, виказували лише ненависть та протидію, що негативно впливало на моральний стан поліцейського та бажання працювати [10, с. 49].

Важливо згадати й внесок монархічних організацій Півдня України в контрреволюційний процес. Наприклад, у Херсоні в 1905 році чорносотенці звинувачували лібералів у спробі потопити в крові «руський народ» закликами про відміну смертної кари та скасування положення воєнної охорони міст. В падінні курсу рубля до 60-70 копійок собівартості за кордоном теж була звинувачена ліберальна інтелігенція [26, арк. 30].

Коли в жовтні 1905 року в Херсоні декілька днів тривав єврейський погром, поліція не заважала погромникам, а робила вигляд начебто нічого насправді не відбувається [27, арк. 21]. Крім цього, начальники жандармських відділень постійно звітували перед губернаторами про внутрішню атмосферу в містах [28, арк. 4].

Спостереження за політично неблагонадійними особами продовжувалося й подальші роки. Відомо, що 25 липня 1911 року, Єлисаветградський повітовий справник отримав доручення від помічника начальника Херсонського жандармського управління організувати спостереження за інженером Л.Б. Красіном, який був відомий своїми революційними поглядами та ймовірно мав з'явитися в Єлисаветградському повіті Херсонської губернії [29, арк. 19].

Харківський дослідник Я.М. Ярмиш на горлівській історичній конференції у грудні 1990 року, стверджував, що характер придушення повстань в роки Першої російської революції, свідчив про спланованість дій влади та ретельну попередню підготовку. Інакше кажучи, насилля влади над народом було ретельно заплановано ще до революційних подій 1905–1907 років, та не мало спонтанного характеру [30, с. 60–61].

Царська охоронка припинила свою діяльність у лютому 1917 року. Після лютневої революції, нова влада сформувала Надзвичайну слідчу комісію, що мала дати правову оцінку діям поліційної системи в Російській імперії, також викрити та знешкодити таємних співробітників.

Жовтнева революція зупинила діяльність цієї комісії. Разом з іншими в'язнями Тимчасового уряду на свободу були випущені й арештовані діячі охоронки. Більшість з них переїхала закордон, та приєдналися до антибільшовицького руху, пропонували свої послуги різним урядам. Ті, кому не вдалося залишити Росію, загинули під час червоного терору. Пізніше досвід поліційної поліції почали використовувати НКВС та КДБ [31, с. 37].

Висновки. Отже, діяльність політичної поліції на Півдні України в роки Першої російської революції була повністю спрямована на знищення революційної опозиції в суспільстві. Сфера діяльності політичної поліції була нерозривно пов'язана із революційним середовищем: від робітничого до інтелектуального.

Політична поліція була важливим елементом реакційної політики Російської імперії. Завдяки розвиненій мережі агентів в революційному середовищі, влада не тільки володіла інформацією, а й мала змогу впливати на події.

Після відносного спаду революційних настроїв в суспільстві в 1907 році, репресивний тиск лише посилювався, про що свідчить факт переповнення жандармських управ-

лень політичними в'язнями на Півдні України. Відомо й те, політична поліція Російської імперії характеризувалася доброю «пам'яттю» та цілеспрямованістю, однак внаслідок масовості революційного руху в 1905 та 1906 роках, ці якості було важко реалізувати. На повну потужність репресивний механізм запрацював лише після часткової стабілізації ситуації в державі.

Важливим наслідком діяльності політичної поліції, було те, що досвід її діяльності був використаний в подальшому новою більшовицькою владою, після жовтня 1917 року. Спостереження, провокація, організація обшуків, залякування та побиття нікуди не зникли з російської історії, а успішно інкорпорувалися до нової політичної моделі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Анисимов Н.Н. Борьба большевиков против политической тайной полиции самодержавия (1903–1917). Свердловск : Изд-во Уральского университета, 1989. 151 с.
2. Чудновский С. Из дальних лет (Отрывки из воспоминаний). *Былое*. 1907. № 9. С. 278–295.
3. Державний архів Дніпропетровської області, науково-довідкова бібліотека, колекція незафондованих листівок, 29. – 7. – 38.
4. Державний архів Дніпропетровської області. Ф-р. 465. Оп. 1. Спр. 1.
5. Державний архів Кіровоградської області. Ф-р. 496. Оп. 1. Спр. 11.
6. Кошель П. Политический сыск в России 100 лет назад. *История*. 2002. № 39. С. 12–16.
7. Центральний державний історичний архів. м. Київ. Ф-р. 341. Оп. 1. Спр. 6.
8. Центральний державний історичний архів. м. Київ. Ф-р. 341. Оп.1. Спр. 7.
9. Центральний державний історичний архів. м. Київ. Ф-р. 386. Оп. 1. Спр. 1087.
10. Шаламов А.Ю. Развитие организационной структуры сыска полиции Российской империи (вторая половина XIX – начало XX века). *Вестник Московского университета. Серия 8 : История*. 2001. № 4. С. 39–63.
11. Царизм в борьбе с революцией 1905–1907 гг. / под ред. А.К. Дрезена. Москва : «Соцэкгиз» 1936. 259 с.
12. Центральний державний історичний архів. м. Київ. Ф-р. 386. Оп. 1. Спр. 854.
13. Центральний державний історичний архів. м. Київ. Ф-р. 386. Оп. 1. Спр. 853.
14. Державний архів Дніпропетровської області. Ф-р. 11. Оп. 1. Спр. 455.
15. Державний архів Одеської області. Ф-р. 2. Оп. 11. Спр. 111.
16. Державний архів Миколаївської області. Ф-р. 231. Оп. 2. Спр. 94.
17. Державний архів Миколаївської області. Ф-р. 229. Оп. 4. Спр. 250.
18. Центральний державний історичний архів. м. Київ. Ф-р. 385. Оп. 1. Спр. 1696.
19. Державний архів Миколаївської області. Ф-р. 479. Оп. 1. Спр. 290.
20. Речь. 3 марта. 1906. № 9. С. 6.
21. Державний архів Запорозької області. Ф-р. 24. Оп. 1. Спр. 231.
22. Ведомости Одесского градоначальства. 5 июля. 1908. № 147. С. 1–2.
23. Державний архів Одеської області. Ф-р. 2. Оп. 11. Спр. 108.
24. Полянский Н.Н. Царские военные суды в борьбе с революцией 1905–1907 гг. Москва : Изд-во МГУ, 1958. 240 с.
25. Державний архів Кіровоградської області. Ф-р. 630. Оп. 1. Спр. 17.
26. Центральний державний історичний архів. м. Київ. Ф-р. 358. Оп. 1. Спр. 17.
27. Центральний державний архів громадських об'єднань. м. Київ. Ф-р. 57. Оп. 1. Спр. 60.
28. Державний архів Миколаївської області. Ф-р. 229. Оп. 4. Спр. 275.

29. Державний архів Кіровоградської області. Ф-р. 496. Оп. 1. Спр. 19.

30. Ярмыш Я.Н. Карательный аппарат самодержавия в борьбе с революцией 1905–1907 гг. на Украине (постановка проблемы). *Тезисы докладов и сообщений республиканской научной конференции [Первая Российская революция 1905–1907 гг. в свете нового исторического мышления]*. г. Горловка, 18–20 декабря 1990 г. Т. 2. 115 с.

31. Гусев В.І., Сорока В.М. Царська охоронка: якою вона була насправді? *Трибуна*. 1995. № 11–12. С. 35–38.